

A FÉL-LEGÁLIS BÉCS AVAGY LUKÁCS A BÉCSI FÖLDALATTIN

Mesterházi Miklós

Kétséges: beszélhetünk-e, a 20-as évek kapcsán, "Lukács és Bécs" témájáról egyáltalában, bármily paradoxan hangzik is ez, hiszen a filozófus (akit korábban Babits túlságosan is bécsiesnek talált) most tényleg Bécsben van. Empirikusan könnyen ellenőrizhetően, postai címmel: Wien VIII, Laudongasse 20., később Isbarygasse 12. — írásaiból azonban alig érzékelhetően. Egy recenzió, mely értőn méltatja Karl Kraust, "Az emberiség végnapjai"-t, egy-egy, 'lényegesen távolságtartóbb recenzió Karl Rennerről és Max Adlerről — talán csak ennyi, ami Bécsre utal, és esetleg még azok az Inprekorr-tudósítások, amelyek Lukácsnak tulajdoníthatók, és amelyeket a "Georg (Wien)" aláírás jegyez. Miközben Bécs újabb filozófiai és irodalmi virágkorát éli... És még ha az e tekintetben eddig nem épp előrehaladott kutatás a jövőben újabb (kapcsolatokra, érintkezésekre, találkozásokra vonatkozó) adatokat tudna is fölhalmozni — maga Lukács nem tartotta esedékesnek, hogy a bécsi impressziókról beszéljen. Amit írt, Berlinben is írhatta volna.

Mégis, Lukács Bécsben él, habár talán egy másik Bécsben. Formailag legálisan, mégis a föld alatt. A hivatalos Bécs mindenesetre kicsikarta belőle (is) az ígéretet, hogy távol tartja magát a politikától, mármint az osztráktól. Habár a bécsi rendőrség tiszteletben tartja a professzor urat, már csak azért is, mert a hivatalos Bécs védi őt — Schobernak, a bécsi Polizeidirektion vezetőjének Lukács kiutasítására tett javaslatait "der Bürgermeister als Landeshauptmann" (a polgármester mint tartományi főkapitány) rendre visszadobja. Nem az egyetlen paradox vonás Lukács bécsi tartózkodása alatt.

Ezt a "másik" Bécset inkább negatívra lehetne megragadni. Nincs messze Pesttől. Semmiképp sincs olyan messze, mint Moszkva, ahová a magyar kommunisták inkább csak akkor mennek, ha Bécsből kiutasították őket; és az sem feltűnő, ha valaki Magyarországon a bécsi gyorsra vált jegyet — föltéve, ha nem egy vidéki városka néptelen peronján száll föl rá. És később: nincs túl közel

Moszkvához, ahol a KMP ellenlábás frakciója szövö a frakcióharc hálóját a bécsi "likvidátorok" ellen. Még később: Berlinhez sincs túl közel, ahol a magyar kommunisták tekintélye először szenvedett csorbát, és amely város, gyilkos frakcióharcai révén, amúgy is elveszíti lassanként azt a vonzerőt, melylyel a 20-as évek legelején bírt.

Ennek alapján Bécs a "nem" városa lenne, vagy inkább a "még-nem"-é. A várakozásé. A várakozásé a német forradalomra, vagy a délkelet-európaira, amely a magyar forradalmat is föllobbantaná. Nem mellékes szempont, ha meggondoljuk, hogy Lukács a korai 20-as években a magyar kommunisták ama garnitúrájához tartozott, amely a "magyar forradalom tanulságai" alapján, igényt tartott rá, hogy az eljövendő (középkelet-)európai forradalom teoretikusa legyen — és ezt az igényt senki nem is vonta kétségbe. (Csak Paul Levi volt az, aki megengedte magának, hogy kételkedjen, anélkül azonban, hogy ebben meghallgatásra talált volna, és különben is, hamarosan minden hitelét elvesztette.)

Ám a "még-nem" egy furcsább értelemben is jelen van ennek a másik Bécsnek az atmoszférájában: ti. mert még sok minden elgondolható itt, ami később megtévesztőnek bizonyul. Ha a következőkben, a számos lehetőség közül, melylyel a korabeli Lukács, a Történelem és osztálytudat tanulmányainak első változatát író gondolkodó, megközelítéseként adódhat, épp a korszak politikai-filozófiai előföltévéseinek kérdésével foglalkozunk, azért tesszük, mert az említett "még-nem", mely ezt a másfajta "bécsiességet" teszi, ennek révén talán körüljárhatóvá válik. Kényszerűen vázlatos megjegyzéseink a bécsi emigráció első két évére szorítkoznak, amikor még létezett a Kommunismus című folyóirat, szimbólumaként annak, hogy Bécs a világforradalom tranzitállomása, bár maga a város mintha nem tartott volna sokat a forradalom felől, mióta Bettelheim Ernő nyomát nem őrizte más, mint az a szitokként használt kifejezés, hogy "Bettelheimerei". Bármely szűk is e kivágat, talán alkalmas rá, hogy tartózkodóvá tegyen bennünket némely, Lukácsról elterjedt föltételezés tekintetében. Ama föltézés tekintetében, mondjuk, hogy személyében a "filozófus" csöppent volna a politika közegébe, s a filozófussal a tőle megszokott "vésztűzjelző konzekvenciagyártás", amely kaland alkalmából a filozófus, elkerülhetetlenül, olyan kétes attribútumok birtokába jutott, mint a csaknem szatanizmusként ható moralitása, vagy mint egy olyan történetfilozófiai gondolkodásé, mely nem szabadulhat az eszkatológia gyanújának árnyékától. Számunkra úgy tűnik: valami másról volt szó. Arról, hogy Lukácsnak éppen mint teoretikusnak adatott meg, hogy — münchenhauseni módon saját copfjánál ragadva meg magát — kirántsa magát az előítéletekké vált előföltévések mocsarából.

Az V. szociológiai világkongresszuson, 1962-ben, Lucien Goldmann, mint ismeretes, a Marx utáni marxista tradíció vizsgálatában egy, a szokásos nőmeneklatúrától — forradalmi baloldal, centrum, revizionista jobboldal — eltérő fölosztást proponált, olyan fölosztást, mely ahhoz igazodik, miképpen ragadják meg "a proletariátus és a tőkés társadalom közötti viszonyt" az egyes áramlatok. E fölosztás a következő tipológiát adná — Goldmant idézzük, kissé rövidítve:

"Egy olyan áramlat, amely a proletariátust a kapitalista társadalom minden más csoportjával radikálisan szembenálló osztálynak tekinti, olyan osztálynak, amelyet ez a társadalom nem integrált magába. Ennek az irányzatnak a legjelentősebb elméleti képviselője nyilvánvalóan Rosa Luxemburg. De többé vagy kevésbé megváltoztatott formában, ez a nézet szolgál alapul olyan politikusok vagy teoretikusok gondolkodásának, mint Parvus, Trockij, 1925-ig Lukács György, Korsch stb., továbbá a különböző ouvrierista tendenciáknak. Ami e csoport ideológiáját és politikai gyakorlatát jellemzi, az minden kompromisszum elutasítása, a proletariátus párttal szembeni elsőbbségének, valamint a munkásszervezet belső demokráciájának a követelése — a belső demokráciáé, mint egyetlen eszköze, mely az osztály számára lehetővé teszi, hogy az értelmiségiek és a káderek bürokratikus törekvéseit korrigálja... Két másik, politikai végkövetkeztetéseiket tekintve egymással homlokegyenest szembenálló áramlat, melyek azonban, ennek ellenére, közös elméleti bázissal rendelkeznek abban az állításban, hogy a proletariátus nem lehet önmagában a kapitalizmus-ellenes társadalmi forradalom motorja, mert a fejlett nyugati társadalmakban részben vagy teljes egészében integrálódott a fönnálló társadalomba, a fejletlen országokban pedig túlságosan gyöngye társadalmi erőt képvisel, melyet egyébként az is fenyeget, hogy egy szimpla trade-unionizmus irányában fejlődik. E megállapításból kiindulva, az egyik áramlat hatékony reformizmusra törekszik, míg a másik egy olyan forradalmi gyakorlat követelményének jegyében működik, mely immár nem kizárólagosan a proletariátus spontán tudatosságának épülésére épül, hanem egy minden elégedetlen és virtuális ellenzéki réteggel közös akció lehetőségére. Ez utóbbi beállítottság a szigorúan fegyvelmezett párt prioritásának állításához vezet, amely párt képes megszervezni és egybehangolni a különböző társadalmi csoportokat, valamint ama kompromisszumok szükségszerűségének állításához, melyek mindezeknek a csoportoknak a közös cselekvését lehetővé teszik."

Nem áll szándékunkban Goldmant bírálni, egy és más talán mégis árnyalásra szorul. A magyarországi elvtársak ("ungarländische Kommunisten"), például, eleve mániákusai voltak annak, amit Goldmann "szigorúan fegyvelmezett

pártnak" nevezett. Korlátozásként persze hozzá kell fűznünk ehhez azt a megjegyzést, hogy e vonzódás nem akadályozta meg őket a "fegyelemsértésben", abban mondjuk, hogy frakciózásba bonyolódjanak, vagy hogy, mint Lukács tette az "Organisationsfragen der dritten Internationale" c. cikkében, támadják a centralizáció diszfunkcionalitásait. Hiszen mindez a nagyon korai 20-as években volt. És voltaképpen mit sem változtatott azon, hogy a magyarországi emigráció, Lukáccsal (teoretikusával és egyebekben egyik vezető politikusával) egyetemben, eltökélten hirdette a "szigorúan fegyelmezett párt" elkerülhetlenségének gondolatát — részben éppen azért, mert korábban inkább a tanácsok mellett szavazott. Hogy ezért akkor — 1919-ben — "a párt kérdésének lebecsülése" volt-e a felelős, miként Lukács "Önkritika" c. cikkében — első önkritikájában... — állította, alkalmasint vitatható. Talán inkább a szituáció kényszere, ahol is alig volt szervezett kommunista párt, "tanácsok" viszont voltak, sőt "tanácskormány" is volt. Mégis, a "magyar forradalom tanulságairól" zajló vita, mely (Paul Levitől Radekig) nemzetközi részvétellel folyt, éppen ebben, "a párt szerepének alábecsülésében" mutatta föl a magyar kommunizmus fő hibáját — nem utolsósorban, mert a tanulságokat egy elkerülhetetlenül közelgő forradalom szempontjából igyekeztek levonni, s védekezni Paul Levi azon ellenvetésével szemben, hogy Magyarországon a helyzet nem is volt érett a hatalomátvételre, s így ennek fölkínálkozó lehetőségét el kellett volna utasítani.

A "kompromisszumok elutasítására" való hajlamról már több joggal lehetne beszélnünk. Csakhogy éppen e hajlíthatatlanság az, ami a "szigorú fegyelem" iránti vonzódásnak sajátos mellékízt, különös logikát kölcsönöz. Hadd idézzem ebben az összefüggésben Rudas Lászlót, a későbbi Lukács-kritikust, aki ekkor még semmiképp sem volt az, inkább híve Lukácsnak, vagy mindenképpen olyasvalaki, aki hasonló megfontolásokat fogalmazott meg, mint amilyenek Lukácsot vezették. Érvelése egyszerűbb, mint amelyet Lukácstól megszoktunk, ennek fejében az "érzékletesség plakátstílusával" bír, ami Rudasnak mindenkor sajátja volt. Amit idézünk, a "Zur Frage der kommunistischen Taktik" címet viseli, a Kommunismus 1920. évi 5. számában olvasható (február 22.), és vitairat voltaképpen, melyet szerzője Karl Radek ama brosúrájának bírálóatául szánt, mely alapul szolgált a Komintern nyugat-európai titkársága számára, irányelv-tervezetének megfogalmazásakor. "A proletárforradalom" — olvashatjuk itt — "nemcsak az egész tőkés gazdasági és társadalmi renddel kell hogy — mint a múlt képződményével — megküzdjön, de bizonyos értelemben a proletáriátussal magával is meg kell küzdenie, amely a kapitalizmussal együtt fejlődött ki, és nemcsak az emberiség jövőjét hordja ölében, hanem meg van fer-

tőzve a kapitalista osztályuralom nyomaival is." És: "a harc, melyet az ipari proletariátus és a szegényparasztkok egy része ellen kell viselni, a legnehezebb". Hogy győzhessünk, így Rudas, a forradalmat dialektikusan kell fölfognunk, és épp ez az, amit a szerző Radeknál hiányol, aki úgymond "kompromisszumokra kacsint". Újra idézek: "A forradalom, akár rövid, akár hosszú, akár könnyű, akár nehéz, dialektikus folyamat, amelyben meghatározó, de nem döntő, hogy pl. a proletariátus minden pillanatnyilag létező szakszervezete forradalmi-e vagy sem, hogy mennyire erősek a szakszervezetek stb. Éppen mert a forradalom a kapitalizmus összeomlásának kísérőjelensége, ennek az összeomlásnak az előrehaladásától függ, hogy a forradalom kibontakozik-e, vagy egy helyben topog. /.../ A forradalom érdekében kifejtett agitáció nagymértékben elősegíti a kapitalizmus korhadását, 'a nyomor, az elnyomás, a szolgaság, az elfajzás, a kizsákmányolás tömegét', és nem szabad kishitűen, nem bízva egyedül a proletariátus erejében, rejtetten ugyan, de már az előkészítő fázisban, kompromisszumokon törni a fejünket. Ez a legnagyobb veszély, amely a forradalomra leselkedik. És talán nem veszik tőlünk rossz néven, ha újfent figyelmeztetünk a veszélyre. A magyar forradalomnak volna mesélnivalója arról, miként vonja az egyik kompromisszum maga után a másikat, míg csak romlásba nem dönti a forradalmat." (135. o.)

A Kommunizmus e kontribúciója a taktika kérdéséhez olyan beállítottságról tanúskodik, amely nehezen volna Goldmann tipológiájába beilleszthető. Bizonytalán találhatók a cikkben olyan mondatok, amelyek jól illenének egy a "szigorúan fegyelmezett párt" ügyében tartott védőbeszédhez, ám aligha érezhető ki belőle valamiféle előszeretett egy olyasfajta praxis iránt, mely "egy minden elégedetlen és virtuálisan ellenzéki réteggel közös akció lehetőségére" épít. Pontosabban: a cikk elvontan elfogadja ezt a lehetőséget, hogy aztán veszélyforrásként érzékeltse és érzékeltesse. Mert hát a harcostársak keresésének gesztusa e bécsi kommunisták előtt "kishitűségnek" mutatkozott. Vagy az orosz forradalom majmolásának, várakozásnak arra, hogy a történelem egy kedvező véletlen révén, miként annak idején a béke jelszavának a segítségével, eltakarítja az akadályokat a forradalom útjából — ahogyan Lukács, egy évvel később, ítél majd a Levi-féle 1920. decemberi nyílt levél taktikájáról. És, mindenekelőtt, fölösleges e gesztus. Hiszen a forradalmi taktikáról alkotott teóriák e kevercsének, e "melange"-nak, melyet Bécsben főztek, a hátterében az a bizonyosság állt, hogy a kapitalizmus "a múlt képződménye".

A "melange" Bécsben radikalizmus-ízűnek tűnt; talán, mert senki nem kóstolta meg. Ami a későbbi években fönmaradt belőle, az annak a keserű utóíze, amit E. J. Hobsbawm "confronting defeat"-nek nevezett. Mindenesetre, a-

hol megpróbálták megkóstolni, nem Bécs volt, hanem Berlin, a "márciusi akció" előestéjén. A történeti részletek ismertek, nem kell itt kitérnünk rájuk. Mindenesetre Lukács azóta az offenzíva-elmélet képviselőjének, sőt előharcosának számít az irodalomban. Csak félig-meddig jogosan. Az 1921 márciusában praktizált offenzíva-elméletnek megvan persze a maga előtörténete, és (talán bizonyos joggal) ehhez az előtörténethez szokás sorolni a defenzív és offenzív korszakok — annak idején a Baloldaliság szerzője által teljességgel "kiagyaltnak" nevezett — megkülönböztetését, melyet Lukács tesz, híres parlamentarizmus-tanulmányában. Ám 1921 márciusában Lukács Bécsben ücsörög, láthatólag teljes tudatlanságban afelől, hogy társai a pártban, Kun, Pogány, Münnich, már készek a rajtaütésre. "A tömegek spontaneitása, a párt aktivitása" vagy "A forradalmi kezdeményezés kérdései", az offenzíva-elméleti érvelésnek ezek a mesterművei, csak a vereség után születnek. Amit Lukács ír, a visszavonulás csatározásaiban keletkezett elmélet, amely teljesen a KPD-vezetés érvelését követi.

A márciusi akciót számos bírálat érte, már a Komintern III. kongresszusán, de a történetírásban is — Arthur Rosenbergtől Hermann Weberig. Ami azonban pillanatnyilag érdekesebb a számunkra, az az, hogy hamarosan Lukács sem leli már kedvét az offenzíva-teoretikus éleselméjűségben, és talán nemcsak azért, mert a KIVB-re sem tett lenyűgöző hatást ez az apologetikus irodalom. Lukács teljes elméleti fegyverzetben vetette bele magát a márciusi akció igazolását szolgáló fáradalmakba, ami már abból is kitűnhet, hogy a Történelem és osztálytudatban egész bekezdéseket idéz az említett cikkekből. Anélkül azonban, hogy offenzíva-elméleti származásukat átcsillanni hagyná. Talán, mert az egykori jó alkalom ekkor már elméletileg sem jött jól. Akkori érvelésének kemény magva, melyhez 1922-ben is ragaszkodott, és ami voltaképp híres könyvének is gerince, a spontaneitás kritikája volt. A forradalom, így Lukács, a proletariátus "szabad tette", és ez többet jelent számára, mint pusztán fichtei duktusú forradalmi türelmetlenséget. Egy olyan történelemelmélet megkockáztatása volt inkább, amely nem hagy érvényre jutni semmiféle üdvtörténetet, és amely az embernek nem pusztán bámulatra méltó alkalmazkodási készséget tulajdonít, hanem a képességet is, hogy a pusztán technikai és konkurencia-racionalitást a kultúra révén meghaladja. A "szabad tett" distancia a spontaneitással szemben, azzal szemben, ami "amúgy is megtörténik", azzal szemben, ami "tudatos hozzáttételünk nélkül absztrakt lehetőség, objektív korlát" maradna. Csakhogy az offenzíva-elmélet vélt akcionizmusában volt valami a katasztrófa-elméletből. Az óvatlan megfogalmazás, hogy "a forradalom a kapitalizmus összeomlásának kísérőjelensége", melyet Rudas 1920-ban még leír-

hatott, 1921-ben már otrombán hatott volna. De az a bizalom is, mellyel az offenzíva-elmélet a forradalmi akciók által tartott szemléltető oktatás sikerére tekintett, csakis úgy tűnhetett minden további nélkül hitelesnek, ha a "propaganda időszakának" egyszer s mindekorra vége. Általánosabban: ama föltevés mellett, hogy a forradalom, dialektikájával egyetemben, melyre Rudas esküdött, mégiscsak "egyirányú utca". Olyan hallgatólagos előföltevése volt ez az akcionizmusnak, amely a teoretikus Lukács számára, aki, midőn fölismerte, mindenféle üdvautomatikával szemben gyanakvó lett, semmiképp sem volt elfogadható. Hogy a "kompromisszumok elutasításából" és a katasztrófa-elméletből kevert taktika fonákja a csőd, ha hatalom és gazdaság mégsem tántorognak a végső válság felé, arról persze majd csak a későbbi évek tartanak — véres — szemléltető oktatást. Hogy másrészt a politikai gondolkodó Lukácsot a katasztrófa-elmélet kritikája mennyire tette képessé átlátni pártja politikai "vonzásait és választásait", csak a 20-as évek egy részletesebb elemzése mutathatná ki. Amire itt mi ki akartunk lyukadni, csupán annak jelzése, hogy a teoretikus Lukács, éppen messianisztikus inspirációja révén volt képes elméletét a későbbi "osztály-osztály-ellen"-taktikák korai ősfelméleteire való ráutaltságtól megszabadítani. És ami a későbbiekre illeti, megelégszünk az utalással arra, hogy Lukács 1924-es, az orosz forradalomról írt stúdiumának figyelmes olvasója a könyvecskében észrevehet egy törekvést ama bizonyos, Goldmann-nal szólva, "minden elégedetlen és virtuálisan ellenzéki csoporttal közös akcióra".

Bécsben még hihetőnek tűntek paradox föltevések. Mint ez, 1921 végéről: hogy a Kun-frakció "lélektelen bürokratizmusa" (Lukács) "balról megelőzhető" — ahogy azzal Lukács próbálkozott "Illúziópolitika" c. írásában. Vagy ama, következményterheesebb föltevés, amelyről mostanáig beszéltünk: hogy a kompromisszumellenességből és katasztrófaelméletből készült "melange" — "az" autentikus forradalmi kedély kedvenc kávékeveréke. Vagy egy harmadik, mely éppily sikertelen: hogy éppen a kompromisszumellenesség és elhatárolódás hivatott a mozgalom belső demokratizmusának védelmére. És ezzel újra Goldmann tipológiájához kanyarodtunk vissza, hiszen e tipológiának éppen az volt a célja, hogy föltárja a demokratikus tradíciót, a mozgalomnak ezt az elásott talentumát. A 20-as évek Lukácsát ritkán sorolják e tradícióhoz, ám Goldmann azok közé a kevesek közé tartozik, akik fölismerték, hogy Lukács mégsem a bürokratikus önkény filozófiai alibijét írta. Mérlegelendő volna, hogy a spontaneitás kritikája, ahogyan azt Lukács gyakorolta, elméletileg valóban összeférhetetlen volt-e azzal "az eszközzel, amely egyedül teszi az osztály számára lehetővé, hogy kontrollálja a káderek /.../ bürokratikus tendenciáit", mint ahogy ezt Lukácsról oly sokan állítják. Azoknak a baloldali ellenzéki-

eknek a sorsa, akiket felőrölt a kettős követelés — "kifelé" a "tisztaságé", ami egyben az intolerancia követelése is volt a "virtuálisan ellenzéki csoportokkal" szemben, és "befelé", hogy mégis őrződjék meg a mozgalom demokratizmusa —, az ellenkezőjét látszik tanúsítani.

Hogy Lukács a Történelem és osztálytudatot, mint az előszóban olvasható, "kényszerű szabadidejében" írta, amely kényszerű szabadidő tovább tartott, mint föltételezte; hogy Luxemburg iránti rokonszenvének kifejezést adandó, oly mértékben bírálta porig, ahogy azt akkor egyáltalában nem várták el — ez, s még sok más is, az 1921 utáni évek paradoxonja. Lukács még mindig Bécsben volt. De ezek a paradoxonok egy korszak számára és arra rendelt paradoxonok voltak, hogy ne legyenek alig két év alatt átláthatók.